

Bioethica

Vol 4, No 2 (2018)

Bioethica

The conceptual framework of the bioethical issues: an indicative commentary

Μαρία Χωριανοπούλου (Maria Chorianopoulou)

doi: [10.12681/bioeth.19689](https://doi.org/10.12681/bioeth.19689)

To cite this article:

Χωριανοπούλου (Maria Chorianopoulou) M. (2018). The conceptual framework of the bioethical issues: an indicative commentary. *Bioethica*, 4(2), 27–40. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19689>

Το εννοιολογικό πλαίσιο των βιοηθικών προβλημάτων: ένας ενδεικτικός σχολιασμός

Μαρία Κ. Χωριανοπούλου^{1,2}

¹ Δρ. Φιλοσοφίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

² Ερευνήτρια του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

mchorian@ppp.uoa.gr

Περίληψη

Σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι η συνοπτική ανάδειξη και κριτική αποτίμηση ορισμένων θεμελιωδών φιλοσοφικών προσεγγίσεων αναφορικά με τις έννοιες της αξιοπρέπειας και της αυτονομίας. Καθώς η επίκλησή τους στη Βιοηθική έχει καθιερωθεί, κρίνεται αναγκαία η αποσαφήνιση του περιεχομένου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά τη στωική, χριστιανική, καντιανή και μετακαντιανή παράδοση. Συναφώς, γίνεται λόγος για τις δύο μείζονες συλλήψεις της αυτονομίας (αφενός ως αυτοκαθορισμού, αφετέρου ως αυτοπεριορισμού) και αναδεικνύονται οι βιοηθικές τους συνεπαγωγές. Καθώς οι ίδιες έννοιες σημασιοδοτούνται με τόσο αποκλίνοντα τρόπο, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η εννοιολογική σαφήνεια αποτελεί όρο *sine qua non* για τον βιοηθικό προβληματισμό.

Λέξεις κλειδιά: αξιοπρέπεια, αυτονομία, ανθρώπινη φύση, ανθρώπινη αξία, συμφέροντα, συναίνεση, θεωρία ικανοτήτων.

The conceptual framework of the bioethical issues: an indicative commentary

Maria K. Chorianopoulou^{1,2}

¹ Dr. in Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.

² Research Fellow in Applied Philosophy Research Lab, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.

Abstract

The aim of this study is to briefly examine and critically evaluate certain philosophical approaches of the utmost importance on the concepts of human dignity and autonomy. Since these notions are systematically invoked in the context of the current bioethical debates, it is imperative that their exact content be clarified. Thus, aspects of the human dignity are traced back to the stoic, Christian, Kantian, and post-Kantian tradition, while on the other hand two major conceptions of autonomy are analysed (autonomy conceived as self-determination and as self-restriction) along with their respective bioethical implications. Human dignity and autonomy being related to extremely divergent meanings, it follows that conceptual clarity is an indispensable prerequisite for conducting fruitful bioethical discussions.

Keywords: dignity, autonomy, human nature, human value, interests, consensus, theory of capabilities.

I. Εισαγωγή

Στις έντονες συζητήσεις για τα κρίσιμα βιοηθικά προβλήματα, εμπλέκονται αναπόφευκτα ορισμένες καθοριστικές έννοιες, οι οποίες παίζουν κεντρικό ρόλο τόσο στις αποφάσεις της Πολιτείας όσο και στις διεπιστημονικές διαβουλεύσεις. Η *αξιοπρέπεια*, η *αυτονομία*, το *πρόσωπο*, τα *δικαιώματα* είναι από τις πιο συχνά εμφανιζόμενες. Τόσο οι θεράποντες της Βιοηθικής όσο και οι ενεργοί πολίτες είναι πλέον εξοικειωμένοι με τον προβληματισμό για το αν το έμβρυο είναι πρόσωπο, με την επίκληση του «θανάτου με αξιοπρέπεια», της αναπαραγωγικής αυτονομίας, ή του «δικαιώματος» του ηθικού προσώπου να πουλήσει τα όργανά του, να «εκμισθώσει» το σώμα του κ.λπ. Ωστόσο, είναι φανερό ότι δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τη *σημασία* αυτών των όρων. Για παράδειγμα, τόσο οι υπέρμαχοι της ευθανασίας όσο και οι πολέμιοί της προστρέχουν στην ίδια ακριβώς έννοια, την αξιοπρέπεια, για να υποστηρίξουν αντίθετες θέσεις.¹ Ανάλογα, τα ποικίλα κριτήρια που προτείνονται για τον χαρακτηρισμό ενός ανθρώπινου όντος ως *προσώπου* οδηγούν σε διαφορετικά κανονιστικά συμπεράσματα. Αυτές οι αποκλίσεις οφείλονται στην ισχυρή νομική, φιλοσοφική και θεολογική φόρτιση των κρίσιμων εννοιών της Βιοηθικής, καθώς και στη μακρά ιστορική τους διαδρομή. Καθώς έργο της φιλοσοφίας είναι και η εννοιολογική αποσαφήνιση, στη μελέτη αυτή προτίθεται να αναδείξω και να σχολιάσω κάποιες θεμελιώδεις αναλύσεις που έχουν προταθεί για την *αξιοπρέπεια* και την *αυτονομία*. Προφανώς, δε θα προκύψει μια πλήρης ταξινόμηση, όμως ευελπιστώ ότι μέσα από την κριτική παρουσίασή τους η σημασία των εννοιών θα καταστεί πιο ξεκάθαρη και ο δημόσιος διάλογος, ίσως, πιο εποικοδομητικός.

II. Αξιοπρέπεια: η οικουμενική αναγνώριση και το πρόβλημα της θεμελίωσης

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί για ορισμένους την «υπερκείμενη αρχή» της Βιοηθικής² και την «ηθική πηγή» των ανθρώπινων δικαιωμάτων.³ Έχει υποστηριχθεί ότι μπορούμε να κατανοήσουμε την αξιοπρέπεια ως τον εννοιολογικό σύνδεσμο μεταξύ ηθικής και δικαίου. Η ηθική αρχή του ίσου σεβασμού προς κάθε πρόσωπο αποτυπώνεται στο θετικό δίκαιο των δημοκρατικών, συνταγματικών κρατών μέσα από την κατοχύρωση και προστασία πάσης φύσεως δικαιωμάτων.⁴ Μετά την απαξίωση του ανθρώπου κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ενισχύθηκε η απαίτηση για την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η κατοχύρωσή της έγινε προτεραιότητα, όπως καταφαίνεται στο Σύνταγμα της Γερμανίας, που υπήρξε το πρότυπο και για άλλες χώρες.⁵

Έτσι, συντάχθηκαν σημαντικά έγγραφα, όπως ο Κώδικας της Νυρεμβέργης και η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων, όπου γίνεται ρητή αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εγγενούς γνωρίσματος όλων των ανθρώπων,⁶ αλλά και Διακηρύξεις καθαρά βιοηθικού ενδιαφέροντος.⁷ Στο διάστημα που μεσολάβησε, τα διακυβεύματα έχουν γίνει πολύ πιο περίπλοκα. Ενώ ο προβληματισμός για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου ξεκίνησε από προφανείς κινδύνους, όπως η εκμετάλλευσή του για τη διενέργεια ιατρικών πειραμάτων, σήμερα τα ηθικά ζητήματα είναι πιο εξειδικευμένα και «λεπτά»:

² Andorno R. Human Dignity and Human Rights as a Common Ground for Global Bioethics. *Journal of Medicine and Philosophy* 2009, 34: 227.

³ Habermas J. The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights. *Metaphilosophy* 2010, 41, no 4: 464.

⁴ Ο.π.: 469-470.

⁵ Sourlas P. Human Dignity and the Constitution. *Jurisprudence* 2016, 7, no 1: 30.

⁶ Düwell M. Why Bioethics isn't ready for human dignity. In: Remy Debes (ed) *Dignity. A History*. Oxford, Oxford University Press, 2017: 324-325.

⁷ Για παράδειγμα, η Οικουμενική Διακήρυξη για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (1997), η Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2005) κ.λπ.

¹ Preface. In: Lanigan BT (ed) *Human Dignity and Bioethics*. New York, Nova Science Publishers, 2008: xiii.

μας απασχολεί, για παράδειγμα, αν η γενετική ενίσχυση του μελλοντικού μας τέκνου με οποιοδήποτε επιθυμητό γονίδιο και η επαναχάραξη των ορίων μεταξύ τύχης (ή φύσης) και επιλογής⁸ προσβάλλουν ή αντιθέτως ενισχύουν την αξιοπρέπεια και την αυτονομία του.

Παρά την οικουμενική αναγνώριση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δεν υφίσταται συμφωνία ως προς το περιεχόμενο και τα θεμέλια (ή έστω τη δικαιολογητική βάση) αυτής της έννοιας. Αναδεικνύεται έτσι η «προτεραιότητα της πράξης» έναντι της θεωρίας, το γεγονός δηλαδή ότι η έστω τυπική, οικουμενική αναγνώριση του καθεστώτος (status) του ανθρώπου πρέπει να έχει προτεραιότητα συγκριτικά με τα θεωρητικά προβλήματα.¹⁰ Άλλωστε, είναι κατανοητό ότι το πολιτισμικό, θρησκευτικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο των συμμετεχόντων στα σχετικά fora είναι πολύ διαφορετικό. Είναι επόμενο η συμφωνία ως προς το ότι να μην επεκτείνεται και ως προς το διότι.¹¹ Όπως υποστήριξε ο Jacques Maritain, «συμφωνία μεταξύ νόων μπορεί να επιτευχθεί αυθόρμητα, όχι επί τη βάσει κοινών θεωρητικών ιδεών, αλλά κοινών πρακτικών ιδεών, όχι με την κατάφαση μιας και της ίδιας σύλληψης για τον κόσμο, τον άνθρωπο και τη γνώση, αλλά με την κατάφαση ενός ενιαίου σώματος πεποιθήσεων για την καθοδήγηση της πράξης».¹² Όχι απλώς είναι

αδύνατη οποιαδήποτε παγκόσμια ομοφωνία ως προς το ακριβές νόημα της αξιοπρέπειας, αλλά ενδεχομένως μια τέτοια απροσδόκητη σύγκλιση θα ήταν και ανεπιθύμητη. Η επίτευξή της θα προϋπέθετε την εξάλειψη όλων των επιμέρους θεωρήσεων γύρω από το τι προσδίδει αξία στον άνθρωπο και θα οδηγούσε στην πτώχυνση όχι της γονιδιακής μας δεξαμενής (για να χρησιμοποιήσω έναν επίκαιρο όρο!), αλλά της δεξαμενής των ηθικών διαισθήσεων και παραστάσεων της ανθρωπότητας. Η παρατήρηση αυτή εναρμονίζεται με μια κρίσιμη θέση του Habermas, κατά τον οποίο το κοσμικό, φιλελεύθερο πλαίσιο συνιστά «ένα είδος μη θρησκευτικής και μετα-μεταφυσικής δικαιολόγησης των κανονιστικών θεμελίων του δημοκρατικού συνταγματικού κράτους». Παρόλα αυτά, για τη συντήρηση και την προστασία του από τον κίνδυνο του ατομικισμού και της αδιαφορίας των πολιτών, πρέπει να ευνοεί τον πλουραλισμό των πεποιθήσεων στη δημόσια σφαίρα και να αξιοποιεί τις διάφορες (ίσως και συγκρουόμενες) θρησκευτικές και ηθικές οπτικές των πολιτών.¹³

⁸ Dworkin R. *Sovereign Virtue: The theory and practise of equality*. Massachusetts, London, Harvard University Press, 2002: 444.

⁹ Bostrom N. *Dignity and Enhancement*. In: Lanigan BT (ed) *Human Dignity and Bioethics*, ό.π.: 123.

¹⁰ Andorno R. *Four paradoxes of human dignity*. In: Joerden J, Hilgendorf E, Petrillo N, Thiele F (eds) *Menschenwürde und moderne Medizintechnik*, Baden-Baden, Nomos Verlag, 2011: 134.

¹¹ Schulman A. *Bioethics and the Question of Human Dignity*. In: Lanigan BT (ed) *Human Dignity and Bioethics*, ό.π.: 9.

¹² Maritain J. *Introduction*. In: UNESCO (ed) *Human Rights. Comments and Interpretations. A Symposium edited by UNESCO with an Introduction by Jacques Maritain*, Paris, UNESCO, 1948: II. Διαθέσιμο:

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001550/155042eb.pdf>

¹³ Χάμπερμας Γ, Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄. Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης. Τσιριγκάκης Η (μτφρ) Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2010: 31-43. Στο σημείο αυτό, απαιτείται να διακρίνουμε την ανησυχία για τον ατομικισμό, που είναι αρνητικά φορτισμένος όρος, από την έννοια του «ηθικού ατομισμού», την οποία αναπτύσσει ο Ronald Dworkin (βλ. Dworkin R. *Sovereign Virtue: The theory and practise of equality*. Massachusetts, London, Harvard University Press, 2002: 5-6, 446-452). Ο «ηθικός ατομισμός» θεμελιώνεται στις αρχές τις ισότητας και της ελευθερίας. Η πρώτη κατοχυρώνει την εγγενή αξία της ζωής κάθε ανθρώπου, ενώ η δεύτερη την «προσωπική ευθύνη για την ευόδωσή της» (βλ. Βασιλόγιαννης ΦΚ. Η εγγενής αξία της ανθρώπινης ζωής κατά τον Ronald Dworkin: ένα υπόδειγμα αναστοχαστικής ισορροπίας. *Βιοηθικά* 2015, 1, 2: 5). Επομένως, ο κατά Dworkin «ηθικός ατομισμός» έχει θετικές συνδηλώσεις και αντιδιαστέλλεται προς τον ατομικισμό και την ιδιότητα που φοβάται ο Χάμπερμας.

III. Το οντολογικό καθεστώς του ανθρώπου ως συντελεστής της αξιοπρέπειας

Ήδη η στωική αντίληψη για την *dignitas* του ανθρώπου, η οποία ανάγεται στον Κικέρωνα, συνδέει την «εξοχότητα και το μεγαλείο της ανθρώπινης φύσης»¹⁴ με τη αναστοχαστική δυνατότητά του και εντοπίζει την οντολογική του υπεροχή στην έλλογη ανθρώπινη φύση, που μας ξεχωρίζει απ' όλα τα υπόλοιπα όντα.¹⁵ Επίσης, αξία στον άνθρωπο προσδίδει και η δημιουργία του από το στωικό Θεό ή Λόγο. Ο Κικέρων σημειώνει ότι «όποιος γνωρίζει τον εαυτό του, το πρώτο πράγμα που αντιλαμβάνεται είναι ότι ως ύπαρξη έχει κάτι θεϊκό»,¹⁶ θέση που επαναλαμβάνει ο Επίκτητος: «αν μπορούσε κανείς να νιώσει σ' όλη της την αξία αυτή την αρχή, ότι δηλαδή πρώτα όλοι έχουμε δημιουργηθεί από το Θεό [...], νομίζω ότι δε θα σκεφτεί για τον εαυτό του τίποτα ταπεινό ούτε ευτελές».¹⁷ Επομένως, η στωική θεωρία για την αξία του ανθρώπου εστιάζει στη θεϊκή καταγωγή και στην έλλογη φύση του. Στο πλαίσιο του σύγχρονου προβληματισμού για τη σχέση αξιοπρέπειας και ευθανασίας, υποστηρίζεται ότι ο Επίκτητος «είδε κατεξοχήν την αυτοκτονία ως ασφαλιστική δικλείδα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας».¹⁸ Συναφώς, ο Σενέκας γράφει ότι «αν το γήρας αρχίσει να διαλύει τον νου μου και να κάνει κομμάτια τις διάφορες λειτουργίες του, αν μου προσφέρει όχι τη ζωή αλλά μονάχα την ανάσα της ζωής, τότε θα σπεύσω να βγω απ' το σπίτι που είναι έτοιμο να καταρρεύσει».¹⁹

Ωστόσο, η στωική *dignitas* δεν είναι ακόμη εξατομικευμένη, αφού εστιάζει κυρίως στην

υπεροχή του *είδους*. Η χριστιανική-βιβλική θεώρηση του ανθρώπου ως δημιουργήματος και εικόνας του Θεού είναι αυτή που επιτρέπει τη μετάβαση στην προσωποποιημένη αξιοπρέπεια, στην αντιμετώπιση κάθε προσώπου ως ισότιμου φορέα απόλυτης αξίας, ανεξαρτήτως κοινωνικής ιεραρχίας.²⁰ Η χριστιανική ανθρωπολογία θεμελιώνεται στην «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» (Γένεση 1:25-27, Προς Εφεσίους 2:10) δημιουργία του ανθρώπου, η οποία καθορίζει την τελειώσή του ως όντος (θέωση) και εγγυάται την προσωπική σχέση του προσώπου με τον Θεό-Πατέρα (Κατά Ιωάννη 17: 20-23, Προς Γαλάτας 3:26-29) υπό όρους ελευθερίας. Ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως προσανατολισμένος στην αθανασία και την αιωνιότητα (Β' Προς Κορινθίους 5:1-5), αλλά η αξία του περιλαμβάνει ακόμη και την *ελευθερία* να μη σχετιστεί με το Θεό. Η χριστιανική θεώρηση της αξιοπρέπειας εξηγεί την απολυτότητα των σχετικών θέσεων στο πεδίο της Βιοηθικής: αυτές θεμελιώνονται στην εκ Θεού δημιουργία του ανθρώπου, η αξιοπρέπεια του οποίου πρέπει να γίνεται σεβαστή τόσο στην αρχή (αμβλώσεις) όσο και στο τέλος της ζωής (ευθανασία) και δεν επιδέχεται διαβαθμίσεις. Η αξία του δεν εξαρτάται από τις έλλογες ικανότητές του ή τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού που του έχει απομείνει εξαιτίας, παραδείγματος χάριν, της άνοιας, αλλά από το οντολογικό του καθεστώς και μόνο. Έτσι, η σωματική και διανοητική κατάπτωση, ο πόνος ή ο περιορισμός της αυτονομίας δεν οδηγούν στην *απώλεια* της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ως εγγενής,²¹ αυτή παραμένει αναπαλλοτρίωτη, μολονότι δύναται να παραβιάζεται και να προσβάλλεται.²²

¹⁴ Κικέρων. *De officiis*. 1: 105κε.

¹⁵ Sourlas P. *Human Dignity and the Constitution*. ό.π.: 40-41.

¹⁶ Κικέρων. *De legibus*. 1: 59.

¹⁷ Επίκτητος. *Α' Διατριβή* (γ). Χριστοδούλου ΙΣ, Ιωαννίδου ΔΝ (μτφρ) Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2002.

¹⁸ Δραγώνα-Μονάχου Μ. Θάνατος, Αυτοκτονία και Ευθανασία στη Στωική Φιλοσοφία. In: Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α (επίμ) *Vita Contemplativa*. Βίος Θεωρητικός. Αφιερωματικός Τόμος Εις Τον Καθηγητήν Δημήτριον Ν. Κούτρων, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006: 125.

¹⁹ Σενέκας. *Επιστολή* 58.

²⁰ Habermas J. The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights. ό.π.: 473-474.

²¹ Sulmasy DP. Dignity and Bioethics: History, Theory and Selected Applications. In: Lanigan BT (ed) *Human Dignity and Bioethics*, ό.π.: 327.

²² Anscombe GEM. The dignity of human being. In: Anscombe GEM. *Human life, Action and Ethics/ Exeter*, Imprint Academic, 2011, χωρίς σελιδαρίθμηση. Βλ. κείμενο 7.

Τον 18^ο αιώνα πλέον, ο Kant αφήνει το δικό του στίγμα στην ιστορία της έννοιας: Εκκοσμικεύει την αξιοπρέπεια, συνδέοντάς την με την αυτονομία του έλλογου προσώπου²³ να νομοθετεί βάσει καθολικών αρχών και αποσυνδέοντάς την από το θρησκευτικό της παρελθόν. Η αξιοπρέπεια ανάγεται πλέον στην ηθική ελευθερία του προσώπου και στο καθήκον του να αντιμετωπίζει τους άλλους (και να αντιμετωπίζεται από αυτούς) πάντοτε και ως σκοπός και ποτέ μόνον ως μέσο. Χαρακτηρίζει την ανθρωπότητα εν συνόλω αλλά και κάθε επιμέρους πρόσωπο,²⁴ ενώ για πρώτη φορά συλλαμβάνεται ξεκάθαρα ως «εξ υποκειμένου δίκαιο», αφού δεν αποτελεί εξωγενή, αλλά εσωτερική πηγή δέσμευσης του προσώπου.²⁵ Επιπλέον, οι πρακτικές της συνέπειες είναι καθοριστικές. Εστιάζοντας στα βιοηθικά προβλήματα, είναι πασίγνωστο ότι ο Kant απορρίπτει ξεκάθαρα την αυτοκτονία. Πρώτον, διότι παραβιάζει το τέλειο καθήκον μας, ως όντων του αισθητού κόσμου, να φροντίζουμε για την αυτοσυντήρησή μας. Επίσης, γιατί ισοδυναμεί με εργαλειοποίηση του προσώπου μας και ασέβεια προς την ίδια την ηθικότητα: «Το να διαθέτει κανείς τον εαυτό του απλώς και μόνο ως μέσον για οποιονδήποτε σκοπό του, σημαίνει να απαξιώνει την ανθρωπότητα στο πρόσωπό του, μολονότι η διατήρησή της είχε ανατεθεί στον άνθρωπο».²⁶

Ακόμη, η αυτοκτονία του υποκειμένου που έχει απογοητευτεί από τη ζωή αποτελεί πράξη φιλαυτίας, γνώμονα που δεν είναι καθολικεύσιμος.²⁷ Από τα παραπάνω, φαίνεται σαφώς ότι ο Kant δεν αντιλαμβάνεται την αξιοπρέπεια με ψυχολογικό τρόπο και δεν αποδίδει κανονιστική βαρύτητα στα συναισθήματα και τις εμπειρικές κλίσεις. Μάλιστα, φαίνεται να προτείνει μια αρεταϊκού χαρακτήρα αντίσταση στην επιθυμία της αυτοκτονίας, όταν αντικρούει τη σχετική επιλογή του στωϊκού σοφού με τα εξής λόγια: «Αλλά ακριβώς το θάρρος τούτο, το ψυχικό αυτό σθένος, που του επιτρέπει να μη φοβάται τον θάνατο και να γνωρίζει κάτι που ο άνθρωπος μπορεί να εκτιμά ακόμη υψηλότερα από τη ζωή του, θα έπρεπε να είναι γι' αυτόν ένα ακόμη μεγαλύτερο κίνητρο ώστε να μην καταστρέψει ένα ον με τόσο μεγάλη υπεροχή, που κυριαρχεί πάνω στα ισχυρότερα αισθητηριακά ελατήρια, άρα να μη του στερήσει τη ζωή».²⁸

Αρκούν τα ανωτέρω, ώστε να συμπεράνουμε πειστικά την αντίθεση του Kant στην ευθανασία ως ιατρική συνδρομή στον θάνατο; Στη *Μεταφυσική των Ηθών*²⁹ παρατίθενται ορισμένα περιπτωσιολογικά ερωτήματα που μένουν αναπάντητα και αφορούν σε περιπτώσεις αυτοκτονίας. Πρέπει να τονιστεί ότι το κίνητρο τέλεσης αυτής της πράξης σε κανένα παράδειγμα δεν είναι ψυχολογικό ή βιωματικό. Αντίθετα, συνδέεται με την προστασία των συνανθρώπων, την αποφυγή της άδικης καταδίκης σε θάνατο κ.λπ. Έχει υποστηριχθεί ότι αυτά τα ερωτήματα που αφήνει ανοικτά ο Kant δεν αποκλείουν την πρακτική της ευθανασίας, όταν το κίνητρό της δεν είναι εγωιστικό, αλλά αφήνουν ένα περιθώριο για την υπό όρους και κατά περίπτωση επίσπευση του θανάτου.³⁰ Σύμφωνα με την Παπαδάκη, ένας τέτοιος όρος είναι η

²³ Kant I. Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών. Ανδρουλιδάκης Κ (μετάφραση, σχόλιο, επίμετρο) Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, 4: 435-436. [Ακολουθώ, όπως και ο μεταφραστής, τη σελιδαρίθμηση της έκδοσης των απάντων του Καντ από την Ακαδημία Επιστημών του Βερολίνου, η οποία δίδεται στο περιθώριο της ελληνικής μετάφρασης. Πρώτα αναφέρεται ο τόμος, ακολούθως οι σελίδες].

²⁴ Ο.π., 4: 429.

²⁵ Βασιλόγιαννης ΦΚ. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο: ένα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας νομικής έννοιας, Τιμητικός Τόμος Σπύρου Τρωιάνου, Τόμος Ι, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2013: 135.

²⁶ Kant I. Μεταφυσική των Ηθών. Ανδρουλιδάκης Κ (μετάφραση-σημειώσεις-επιλεγόμενα) Αθήνα, Σμίλη, 2003, 6:423.

²⁷ Kant I. Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών. ό.π., 4:422.

²⁸ Kant I. Μεταφυσική των Ηθών. ό.π., 6:422.

²⁹ Ο.π., 6: 423-4.

³⁰ Βασιλόγιαννης ΦΚ. Αυτοκτονία και ευθανασία: η πρόκληση της καντιανής περιπτωσιολογίας: 4-5. Διαθέσιμο:

<http://users.uoa.gr/~pvassil/Kant&Euthanasia.pdf>

προστασία της έλλογης φύσης του υποκειμένου. Αφετηρία της είναι οι ακόλουθες θέσεις του Kant: ότι η ζωή από μόνη της, ως βιολογικό φαινόμενο, δεν είναι αυταξία, ότι η επιδίωξη της ευδαιμονίας είναι απολύτως θεμιτή, αλλά αποτελεί μόνο υποθετική προσταγή,³¹ καθώς και ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι συνυφασμένη με την ανθρώπινη λογικότητα και τον σεβασμό προς αυτήν.

Υπό αυτό το πρίσμα, υποστηρίζεται ότι η απλή παράταση της ζωής, όταν έχουν εκλείψει οι έλλογες δεξιότητες του προσώπου, δεν είναι δεσμευτική. Αντίθετα, το υποκείμενο που πάσχει από άνοια και αιτείται την επίσπευση του θανάτου του από σεβασμό στην έλλογη φύση του, φέρεται να πράττει βάσει ενός καθολικεύσιμου γνώμονα και με μοναδικό σκοπό να σεβαστεί την ηθικότητα στο πρόσωπό του.³² Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα σύνθετο και απαιτεί ξεχωριστή μελέτη. Στη βιβλιογραφία, εντοπίζονται αντεπιχειρήματα στην παραπάνω προσέγγιση. Για παράδειγμα, αν η αξιοπρέπεια αποτελεί εγγενές καθεστώς του προσώπου, ο σεβασμός προς αυτό δεν πρέπει να εξαρτάται από εμπειρικές παραμέτρους. Το πρόσωπο που βρίσκεται σε κατάσταση αδυναμίας (διανοητικής ή σωματικής) δεν παύει να αξιώνει τον σεβασμό μας και να αποτελεί μέλος της ηθικής κοινότητας.³³ Ακόμη κι αν δε μπορεί να νομοθετήσει αυτοδύναμα στο καντιανό βασίλειο των σκοπών, είναι (πρέπει να είναι) αντικείμενο της νομοθεσίας των άλλων ηθικών προσώπων και η σκοπιά του να μην αγνοείται.

Ένα ακόμη σημαντικό θέμα που προκύπτει είναι ο ρόλος του ιατρού ως ηθικού προσώπου: άμεσα ή έμμεσα, τού ζητείται να εμπλακεί στην επέλευση του θανάτου και θα μπορούσε να αντιτείνει ότι με το αίτημά του ο ασθενής τον αντιμετωπίζει ως μέσο. Από την άλλη, ακόμη κι

αν μπορεί να συγκροτηθεί ένα καντιανό επιχείρημα υπέρ της ευθανασίας, πώς θα εξασφαλιζόταν ότι το κίνητρο του προσώπου που την αιτείται πληροί τα παραπάνω κριτήρια, δηλαδή είναι αποκλειστικά και μόνο η προστασία της έλλογης υποκειμενικότητας; Στο φιλελεύθερο πλαίσιο ενός κοσμοθεωρητικά ουδέτερου κράτους, δε θα ήταν νοητή η νομιμοποίηση της ευθανασίας υπό την προϋπόθεση ότι τα κίνητρα συνάδουν με την καντιανή θεωρία.

IV. Τα κριτικά συμφέροντα και η θεωρία των ικανοτήτων

Η παραπάνω ένσταση φαίνεται πως αντιμετωπίζεται, αν η αξιοπρέπεια του ανθρώπου εξεταστεί κατά το πρότυπο του Dworkin, δηλαδή στην αντικειμενική και ταυτόχρονα στην υποκειμενική της διάσταση.³⁴ Η αντικειμενική της διάσταση βασίζεται κατά τον Dworkin στην παραδοχή, ότι κάθε ανθρώπινη ζωή, σε οποιοδήποτε εξελικτικό στάδιο κι αν βρίσκεται, είναι αντικειμενικά ιερή, είτε ο φορέας της ευημερείας και διακρίνεται από «διανοητική ωριμότητα»³⁵ είτε τον έχει καταβάλει η άνοια. Αυτή η αντικειμενική πτυχή της αξιοπρέπειας δεν εστιάζει σε εμπειρικά στοιχεία του υποκειμένου, ενώ η ιερότητα επιδέχεται τόσο κοσμική όσο και θρησκευτική δικαιολόγηση, αναλόγως της κοσμοθεωρίας των πολιτών. Η αναγνώριση της ιερότητας εξασφαλίζει την «επάλληλη συναίνεση» (overlapping consensus)³⁶ του Rawls, έναν κοινό ηθικό τόπο, σεβαστό από τη σκοπιά όλων, χάρη στον οποίο η ηθική του αγαθού που ασπάζονται οι πολίτες δε θα ακυρώνει την ηθική του ορθού στη δημόσια σφαίρα. Επειδή η *ερμηνεία* της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής εναπόκειται στο

³¹ Kant I. Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών. ό.π., 4:415-416.

³² Παπαδάκη Α. Ζητήματα Ηθικής Φιλοσοφίας και Βιοηθικής. Καντιανές Προσεγγίσεις. Αθήνα, Νήσος, 2017: 39-64.

³³ Tsinorema S. The Principle of Autonomy and the Ethics of Advance Directives. Synthesis Philosophica 2015, 59: 83-84.

³⁴ Dworkin R. Η Επικράτεια της Ζωής: Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία. Βασιλόγιαννης Φ (απόδοση-εισαγωγή) Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδη, 2013: 280-281.

³⁵ Mill JS. Περί Ελευθερίας. Νίκος Μπαλής (μτφρ) Αθήνα, Επίκουρος, 1983: 104.

³⁶ Ρωλς Τ. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός. Μαρκέτος Σ (μτφρ), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004: 7.

κάθε ηθικό πρόσωπο, έρχεται στο προσκήνιο και η υποκειμενική διάσταση της ανθρώπινης αξίας. Αυτή αφορά το πώς αξιολογεί τη ζωή του το ίδιο το υποκείμενο, ο φορέας της. Η προοπτική του βασανιστικού θανάτου ή η απώλεια των γνωστικών και διανοητικών λειτουργιών δεν απειλούν την αντικειμενική, αλλά την υποκειμενική αξία της ζωής, γιατί μπορούν αναδρομικά να καταστρέψουν την ακεραιότητά της ως όλου.³⁷ Με όρους αξιοπρέπειας, δεν εξαλείφουν την αντικειμενική, απρόσωπη αξία της ζωής μας, όσο κι αν αυτή έχει υποβαθμιστεί, αλλά τη δική μας, απολύτως *πρωτοπρόσωπη*, αντίληψη για την αξία της. Πλήττουν τα κριτικά μας συμφέροντα, τις βαθύτατες προσωπικές μας πεποιθήσεις για το πώς πρέπει να ζούμε και για τα στοιχεία εκείνα που «συμβάλλουν σε έναν αγαθό βίο».³⁸

Τα κριτικά συμφέροντα, λοιπόν, αντιστοιχούν στην υποκειμενική πτυχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία πρέπει να τυγχάνει σεβασμού από το κράτος. Σε αντίθετη περίπτωση, το κράτος υιοθετεί ορισμένη ηθική του αγαθού και την επιβάλλει σε όλους τους πολίτες του. Με βάση τη θεωρία του Dworkin, λοιπόν, το μόνο κριτικό συμφέρον που θα αναγνώριζε ο Kant θα ήταν η προστασία της έλλογης φύσης. Μόνο που η αναγνώρισή του δεν θα ήταν προαιρετική, αλλά υποχρεωτική, αφού «η αξιοπρέπεια της ανθρώπινης φύσης ως έλλογης [...] καθίσταται μολαταύτα η अपαραβάτη εντολή της βουλήσεως».³⁹ Αυτή η θεώρηση φαίνεται να διατηρεί κάποια μεταφυσικά στοιχεία και κατά τον Habermas «απορροφάται σε μια νοητή ελευθερία επέκεινα του χώρου και του χρόνου».⁴⁰ Αν λοιπόν ο Kant ήταν διατεθειμένος να κάνει κάποιες «υποχωρήσεις» στο θέμα της ευθανασίας και θεμελιώνει αυτή την επιλογή στην επιτακτική του αντίληψη για την αξιοπρέπεια, τότε κάθε ηθικό

πρόσωπο θα όφειλε να υποβληθεί σε ευθανασία, ακόμη και προληπτικά, για να περισώσει την έλλογη φύση του. Το συμπέρασμα αυτό αντιβαίνει στις ηθικές μας διαισθήσεις και είναι ασύμβατο με την κοσμοθεωρητική ουδετερότητα που πρέπει να διακρίνει τις θεσμικές παρεμβάσεις.

Στη μετακαντιανή παράδοση περί αξιοπρέπειας βιοηθικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θεωρία των ικανοτήτων (capabilities), με την οποία αποφεύγεται η αυστηρή αξιολογική διάκριση μεταξύ της έλλογης φύσης και των άλλων ιδιοτήτων του ανθρώπου, όπως για παράδειγμα της αισθητικότητας (sentience) ή των συναισθημάτων. Η Nussbaum αξιοποιεί την αριστοτελική παράδοση και υποστηρίζει ότι η αξία των ανθρώπων όντων έγκειται στο ότι έχουν «ικανότητες για ποικίλες μορφές δραστηριότητας και μόχθου» και ότι η ανάπτυξή τους εξαρτάται από το κοινωνικό πλαίσιο.⁴¹ Τις θεωρεί άξιες σεβασμού ακόμη κι όταν αποτελούν απλές δυνατότητες, πριν δηλαδή ασκηθούν έμπρακτα. Το βασικό πλεονέκτημα αυτής της οπτικής μοιάζει να είναι ο μη μεταφυσικός της χαρακτήρας⁴² και το ότι δε θεωρεί τη λογικότητα αιτία υπεροχής του είδους μας. Έτσι, παρακάμπτει τη μομφή του «ειδισμού» (speciesism) και μπορεί να γίνει δεκτή από τα «εύλογα περιεκτικά δόγματα»⁴³ μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης, αν και η αποφυγή της ιεράρχησης αυτών των ικανοτήτων δε φαντάζει πολύ εύλογη.⁴⁴

Ο κατάλογος των ικανοτήτων που προωθεί η Nussbaum περιλαμβάνει ενδεικτικά: τη δυνατότητα για ζωή, τη σωματική υγεία και ακεραιότητα, τις αισθήσεις, τη φαντασία, τη σκέψη, τα συναισθήματα, τον πρακτικό λόγο (γενικά τη δυνατότητα αναστοχασμού και

³⁷ Dworkin R. Η Επικράτεια της Ζωής: Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία. ό.π.: 287, 295.

³⁸ Ό.π.: 290-292.

³⁹ Kant I. Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών. ό.π., 4: 439.

⁴⁰ Habermas J. The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights. ό.π.: 475.

⁴¹ Nussbaum M. Human Dignity and Political Entitlements. In: Lanigan BT (ed) Human Dignity and Bioethics. ό.π.: 249.

⁴² Ό.π.: 251.

⁴³ Ρωλς Τ. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός. ό.π.: 5-7.

⁴⁴ Düwell M. Bioethics: Methods, theories, domains. London, New York, Routledge, 2013: 43.

κριτικού σχεδιασμού του βίου) κ.λπ.⁴⁵ Δε θα με απασχολήσει εδώ το ζήτημα της δικαιολόγησης της θεωρίας των ικανοτήτων, παρά οι βιοηθικές της συνέπειες. Με βάση τα παραπάνω, η Nussbaum θεωρεί ότι η ευθανασία πρέπει να νομιμοποιηθεί, επειδή εμπίπτει στο πεδίο της ηθικής του αγαθού και η απαγόρευσή της προσβάλλει την αξιοπρέπεια όσων θα επιθυμούσαν να επισπεύσουν τον θάνατό τους.⁴⁶ Στο ζήτημα των αμβλώσεων, προβάλλει όπως και ο Dworkin⁴⁷ το κριτήριο του πόνου, το οποίο ανάγεται στην ικανότητα της αισθητικότητας αλλά δεν συνάδει με την αριστοτελική θεωρία της δυναμικότητας, η οποία φαίνεται να οδηγεί σε διαφορετικά κανονιστικά συμπεράσματα.⁴⁸ Επιπλέον, πάλι με το κριτήριο της αισθητικότητας εγκρίνει ανεπιφύλακτα την έρευνα στα βλαστοκύτταρα, ενώ αποδέχεται και την κλωνοποίηση: αναγνωρίζει τις πιθανές καταχρήσεις, αλλά κατ' αρχήν δεν διαβλέπει κάποιο κίνδυνο για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁴⁹ Συνολικά, η θεωρία των ικανοτήτων αναδεικνύει και άλλα ανθρώπινα χαρακτηριστικά εκτός της λογικότητας ως πηγές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αποφεύγει τις μεταφυσικές παραδοχές, ενώ αναγνωρίζει ορισμένα συμφέροντα και στα ζώα.

V. Αυτονομία: η συγκατάθεση του ενημερωμένου ασθενούς και άλλες βιοηθικές προκλήσεις

Η έννοια της αυτονομίας βρίσκεται και αυτή στο επίκεντρο των βιοηθικών συζητήσεων και στην πορεία του χρόνου τα βιοηθικά ζητήματα που την αφορούν έχουν μεταβληθεί. Αρχικά, το διακύβευμα της αυτονομίας είχε αρκετά

συγκεκριμένο περιεχόμενο, καθώς συνδεόταν με την επιτακτική ανάγκη εξασφάλισης της συγκατάθεσης των υποκειμένων για τη διενέργεια ιατρικών πειραμάτων.⁵⁰ Η εντυπωσιακή πρόοδος της γενετικής μηχανικής και της ιατρικής τεχνολογίας άλλαξαν καθοριστικά το τοπίο, με αποτέλεσμα οι ασθενείς, οι μέλλοντες γονείς ή άλλοι άμεσα εμπλεκόμενοι να επικαλούνται την αυτονομία για πολύ πιο σύνθετα ηθικά προβλήματα. Οι ασθενείς μπορούν να επικαλεστούν την αυτονομία τους, ώστε να αρνηθούν ορισμένη ιατρική θεραπεία, δυνατότητα που αντιβαίνει στο μοντέλο της αγαθοπραξίας που παραδοσιακά επικρατούσε. Οι μέλλοντες γονείς, επίσης, βασίζονται συχνά σε μια πολύ «μεστή» (thick) αντίληψη περί αυτονομίας, προκειμένου να ελέγξουν όσο το δυνατόν περισσότερο τα χαρακτηριστικά του τέκνου που θα αποκτήσουν, αλλά και τον τρόπο ή το χρόνο της γέννησής του.

Η γονιδιακή χειραγώγηση της αγέννητης ζωής με τα επιθυμητά γονίδια,⁵¹ η επιλογή δοτών σπέρματος με βάση αυστηρά κριτήρια, η χρήση σπέρματος από τον νεκρό πατέρα, η κλωνοποίηση, η επιδίωξη τεκνοποίησης σε μια «ανεύλογη» ηλικία αποτελούν ορισμένα από τα βιοηθικά ζητήματα στα οποία η αυτονομία παίζει καθοριστικό ρόλο. Αλλά και στο πεδίο των μεταμοσχεύσεων ή της παρένθετης μητρότητας ανακύπτουν ζητήματα αυτονομίας. Η δωρεά ζωτικών οργάνων συνυπάρχει πλέον με το αίτημα για την νομιμοποίηση της αγοραπωλησίας γενετικού υλικού, ιστών, αίματος, οργάνων κ.λπ, αφού κατά μια προσέγγιση το ηθικό πρόσωπο κατέχει το σώμα του (αυτοκτησία) και δικαιούται να το διαθέτει όπως επιθυμεί.⁵² Από την άλλη, η αυτονομία του προσώπου σε σχέση με τη διαχείρισή του

⁴⁵ Nussbaum M. Human Dignity and Political Entitlements. ό.π.: 261-262.

⁴⁶ Ο.π.: 259.

⁴⁷ Dworkin R. Η Επικράτεια της Ζωής: Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία. ό.π.: 47.

⁴⁸ Πάγκαλος Μ. Το πρόσωπο των «μη προσώπων». Για το απαραβίαστο των ανθρώπινων όντων, Νέα Εστία 2010, 1836: 209-215.

⁴⁹ Nussbaum M. Human Dignity and Political Entitlements. ό.π.: 60.

⁵⁰ Τσινόρεμα Σ. Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης, Δευκαλίων 2006, 24/2: 219-221.

⁵¹ Savulescu J. Procreative Beneficence: Why we should select the best children. In: Holland S (ed) Arguing About Bioethics, London, New York, Routledge, 2012: 74-82.

⁵² Χατζής Α. Τα όρια της Ελευθερίας: Ηθικές Εξωτερικότητες, το παράδοξο του Sen και η Προσωπική Αυτονομία: 24. Διαθέσιμο: <http://uoa.academia.edu/ahatzis>

σώματός του (ακόμη και μετά θάνατον) έχει αμφισβητηθεί από μια ωφελμιστική επιχειρηματολογία, σύμφωνα με την οποία θα έπρεπε να προβλεφθεί η «αυτόματη ή υποχρεωτική διαθεσιμότητα» των οργάνων των νεκρών και η κεντρική διαχείριση και διανομή των μοσχευμάτων από την Πολιτεία.⁵³

Επιπλέον, ζητήματα αυτονομίας ανακύπτουν, όταν ο ασθενής αρνείται να πληροφορηθεί («δικαίωμα στην άγνοια») ιατρικά δεδομένα που τον αφορούν ή να υποβληθεί σε σχετικές εξετάσεις. Στην περίπτωση του AIDS, για παράδειγμα, ο Childress υποστηρίζει ότι η προστασία των πολιτών έχει μεγαλύτερη κανονιστική βαρύτητα από την ατομική αυτονομία και συμφωνεί με τον υποχρεωτικό έλεγχο.⁵⁴ Αντιλαμβάνεται την «αρχή του σεβασμού της αυτονομίας ως ένα σημαντικό ηθικό όριο και ως περιορισμένη»:⁵⁵ είναι εξίσου δεσμευτική με άλλες κρίσιμες αρχές αλλά όχι απόλυτος γνώμονας. Την αυτονομία τους, κατά ένα μάλλον αμφισβητήσιμο τρόπο, επικαλούνται και οι γονείς που αποφεύγουν τον εμβολιασμό των τέκνων τους, θέτοντας σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Το παράδειγμα αυτό, που ενδιαφέρει άμεσα και τη χώρα μας, φανερώνει ότι η επίκληση της συγκατάθεσης του ενημερωμένου ασθενούς (ή άρνησης εν προκειμένω) είναι προβληματική, όταν υπονομεύει τις δημόσιες πολιτικές υγείας.⁵⁶ Η επισήμανση αυτή δεν αναιρεί βέβαια τη σημασία της κατά την παροχή ιατρικών υπηρεσιών.

Πλέον, η ιατρική τεχνολογία εξασφαλίζει ποικίλες θεραπείες και γενικά μπορεί να αναβάλει για σημαντικό χρονικό διάστημα τον θάνατο. Η εξέλιξη αυτή φέρνει τους ασθενείς, αλλά και τους οικείους τους, ενώπιον σημαντικών και δύσκολων αποφάσεων, οι οποίες θα κρίνουν τη διάρκεια αλλά και την ποιότητα της ζωής τους. Το ζητούμενο σε αυτές

τις περιπτώσεις είναι να εξασφαλιστεί ότι η συγκατάθεση του ενημερωμένου ασθενούς, αν τελικά δοθεί, θα έχει προκύψει κατόπιν ουσιαστικής ενημέρωσης. Η Ο' Neill υπογραμμίζει εύστοχα ότι πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα στην περιγραφή της προτεινόμενης θεραπείας, με βάση την οποία θα δοθεί ή όχι η συναίνεση, και στη θεραπεία καθαυτή με όλες τις συνέπειές της. Ανάμεσα στα δύο πεδία υπάρχει, όπως λέει, «σχεσιακή αδιαφάνεια». Στην περιγραφή δε μπορούν να προβλεφθούν ή να αναλυθούν όλες οι πιθανές δυσμενείς επιπτώσεις ή η απρόβλεπτη εξέλιξη μιας σύνθετης ιατρικής πράξης. Ο ασθενής στην πραγματικότητα εγκρίνει μια περιγραφή, όχι όμως «άλλες, ισοδύναμες ή σχετικές προτάσεις, ή προτάσεις που αποτελούν συνέπεια των προτάσεων στις οποίες συγκατατέθηκε».⁵⁷

Κατά συνέπεια, είναι πιθανό η συγκατάθεσή του να είναι ατελής, να μην ανταποκρίνεται στο πραγματικό περιεχόμενο και στις συνέπειες μιας θεραπείας. Άρα είναι αναγκαία η όσο το δυνατόν πληρέστερη και σαφέστερη ενημέρωση των ασθενών για όλη τη θεραπευτική διαδικασία. Την ανησυχία αυτή συμμερίζεται και ο ιατρικός κόσμος. Επειδή αυξάνεται το προσδόκιμο ζωής των ασθενών μετά τη διάγνωση,⁵⁸ οι ιατροί καλούνται να διαχειριστούν με σύνεση τα πολύτιμα μέσα που διαθέτουν, υπολογίζοντας την ποιότητα ζωής και τις προτεραιότητες των ασθενών. Έτσι, ο γιατρός προσπαθεί να «βοηθήσει τους ασθενείς να εξακριβώσουν τι θέλουν»⁵⁹ και προσαρμόζει αναλόγως τη θεραπευτική του τακτική. Δίνει προτεραιότητα στην ανακούφιση του πόνου και των ακραίων συμπτωμάτων, παραπέμπει τους καταληκτικούς ασθενείς σε κάποια μονάδα ανακουφιστικής

⁵³ Harris J. Organ procurement: dead interests, living needs. *Journal of Medical Ethics* 2003, 29: 130-134.

⁵⁴ Childress JF. The place of autonomy in Bioethics. In: Holland S (ed) *Arguing About Bioethics*. ό.π.: 313.

⁵⁵ Ο.π.: 308.

⁵⁶ O' Neill O. Some limits of informed consent. In: Holland S (ed) *Arguing About Bioethics*. ό.π.: 340.

⁵⁷ O' Neill O. Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική, μτφρ: Θεοδωρή Δρίτσας. Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδη, 2011: 62.

⁵⁸ Γκαουάντε Α. Εμείς οι θνητοί. Τα όρια της ιατρικής και τι έχει πράγματι σημασία όταν το τέλος πλησιάζει. Καλοβυρνάς (μτφρ) Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016: 45-49.

⁵⁹ Ο.π.: 257.

φροντίδας, αποθαρρύνει την παραμονή τους στο νοσοκομείο μέχρι να επέλθει ο θάνατος κ.λπ.⁶⁰

VI. Δύο θεωρήσεις της αυτονομίας

Όπως ανέφερα ήδη, η έννοια της αυτονομίας δεν περιορίζεται στις προϋποθέσεις της συγκατάθεσης του ενημερωμένου ασθενούς. Σε γενικές γραμμές, θα έλεγα ότι υπάρχουν δύο θεμελιώδεις φιλοσοφικές ερμηνείες ή προσεγγίσεις της αυτονομίας: σύμφωνα με την πρώτη, η αυτονομία κατανοείται ως *αυτοκαθορισμός* ή *αυτοέκφραση*, και σύμφωνα με τη δεύτερη ως *αυτοπεριορισμός*. Αυτό το αντιθετικό ζεύγος έχει μεγάλη σημασία για την ηθική σκέψη. Η πρώτη παράδοση, της αυτονομίας ως αυτοκαθορισμού, ανάγεται στις ηθικές και πολιτικές θέσεις του John Stuart Mill και κυρίως στο *Περί ελευθερίας* σύγγραμμά του. Σήμερα και ειδικά στο πλαίσιο της Βιοηθικής, επιφανείς εκπρόσωποι αυτής της τάσης είναι ο John Harris και ο Ronald Dworkin. Για τον Mill, είναι πολύ σημαντικό κάθε άτομο να διαμορφώνει διακριτή και συγκροτημένη προσωπικότητα, η οποία να αντανakλά προσωπικές πεποιθήσεις που έχουν διαμορφωθεί αναστοχαστικά, δηλαδή δεν αποτελούν απλές παρορμήσεις της στιγμής.

Γράφει: «Το άτομο που έχει δικές του επιθυμίες και ορμές - επιθυμίες και ορμές, δηλαδή, που είναι έκφραση της φύσης του, όπως αναπτύχθηκε και τροποποιήθηκε χάρη στη δική του καλλιέργεια - λέγεται ότι έχει *χαρακτήρα*».⁶¹ Αυτός ο ανεξάρτητος και αναγνωρίσιμος χαρακτήρας θα έχει τις δικές του, κριτικά επεξεργασμένες, θέσεις και θα πρέπει να αναπτυχθεί ανεμπόδιστα, χωρίς το κοινωνικό πλαίσιο να τον δεσμεύει. Έτσι, κάθε «αυθεντική» ατομικότητα δύναται να συμβάλει στην κοινωνική πρόοδο και ευρύτερα στην ευημερία της ανθρωπότητας, και από αυτή την προοπτική αντλεί την κανονιστική της

βαρύτητα.⁶² Η ισχυρή αντίληψη περί αναπαραγωγικής αυτονομίας του Harris αξιοποιεί αυτή την παράδοση. Ειδικότερα, οι αναπαραγωγικές δυνατότητες θεωρούνται μέσο για να εκφράσουμε τις πεποιθήσεις μας αναφορικά με το ανθρώπινο είδος και τα γνωρίσματα εκείνα που συμβάλλουν στην ευημερία του. Όπως υποστηρίζει, «για πρώτη φορά μπορούμε κυριολεκτικά να αρχίσουμε να διαμορφώνουμε όχι μόνο τον δικό μας προορισμό αναφορικά με το είδος του κόσμου που θέλουμε να διαμορφώσουμε και να κατοικήσουμε, αλλά αναφορικά με το τι εμείς οι ίδιοι θέλουμε να είμαστε. Μπορούμε τώρα, κυριολεκτικά, να αλλάξουμε τη φύση των ανθρώπινων όντων».⁶³ Παρεμβαίνοντας ριζικά στη φύση τους, εκφράζουμε την συγκροτημένη ατομικότητά μας, «το όραμά μας για το είδος των ανθρώπων που θεωρούμε ότι είναι σωστό να δημιουργήσουμε».⁶⁴ Η αναπαραγωγή, λοιπόν, δεν είναι απλώς η διαδικασία απόκτησης τέκνου, αλλά μέσο αυτοέκφρασης του υποκειμένου. Η επιλογή φύλου, η κλωνοποίηση, η γενετική ενίσχυση αποτυπώνουν θεμελιώδεις αξίες του ατόμου και πρέπει (σύμφωνα με αυτή την οπτική) να προστατεύονται, αφού εμπίπτουν στην ατομική αυτονομία.⁶⁵ Εξάλλου, ο Dworkin αντιλαμβάνεται τα αναπαραγωγικά διακυβεύματα ως «ουσιωδώς θρησκευτικά»:⁶⁶ αυτό που κρίνεται είναι η ελευθερία των πολιτών να εκφράσουν τις αξίες τους χωρίς εξωτερικούς περιορισμούς.

Από την άλλη πλευρά, η καντιανή σύλληψη της αυτονομίας οδηγεί σε διαφορετική κατεύθυνση τη Βιοηθική. Τα αποσπάσματα είναι

⁶⁰ Watson M, Lucas C, Hoy A, Wells J. Oxford Handbook of Palliative Care. Oxford, Oxford University Press, 2009²: xxvi.

⁶¹ Mill JS. Περί Ελευθερίας, ό.π.: 107.

⁶² Tsinorema S. The Principle of Autonomy and the Ethics of Advance Directives. ό.π.: 80.

⁶³ Harris J. Clones, Genes, and Immortality. Ethics and the Genetic Revolution. New York, Oxford University Press, 1998: 2.

⁶⁴ Harris J. Rights and Reproductive Choice. In: Harris J, Holm S (eds) The Future of Human Reproduction: Ethics, Choice, and Regulation. Oxford, Oxford University Press, 1998: 34.

⁶⁵ O' Neill O. Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική. ό.π.: 79-83.

⁶⁶ Dworkin R. Η Επικράτεια της Ζωής: Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία. ό.π.: 227.

γνωστά, οπότε θα σταθώ κυρίως στις βιοηθικές συνέπειες. Για τον Καντ, η αυτονομία δεν είναι ατομικό κατόρθωμα, αλλά γνώρισμα της βούλησης του έλλογου προσώπου.⁶⁷ Η αυτονομία διακρίνει τις αρχές που υιοθετούμε για τις πράξεις μας, όταν και μόνο όταν αυτές οι αρχές μπορούν έλλογα να επιλεγούν από κάθε αυτουργό: Αυτό το κριτήριο είναι προφανές ότι θέτει περιορισμούς στις διαθέσιμες προς επιλογή αρχές και μεταφέρει τον προβληματισμό από το επίπεδο των δικαιωμάτων σε αυτό των καθηκόντων. Η αυτονομία σε αυτή την περίπτωση θέτει την ηθική σε διαπροσωπικό επίπεδο και απορρίπτει κάθε αρχή που δεν είναι έγκυρη από τη σκοπιά όλων, δηλαδή κάθε αρχή που δεν αντιμετωπίζει όλα τα πρόσωπα και ως σκοπούς και όχι απλώς ως μέσα.⁶⁸ Πώς μπορεί αυτή η οπτική να κατευθύνει τον βιοηθικό προβληματισμό;

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σύμφωνα με τους μελετητές είναι η γενετική ενίσχυση. Προφανώς, εδώ ανακύπτουν σοβαρά θέματα (η διαφορά θεραπευτικών και ενισχυτικών πρακτικών, η διάκριση του όντως εφικτού από τις πιθανολογούμενες δυνατότητες κ.λπ.). Η καντιανή σύλληψη της αυτονομίας όντως αντιβαίνει στο μοντέλο της αυτοέκφρασης μέσω της αναπαραγωγής. Η χειραγώγηση των γονιδίων της αγέννητης ζωής υποδηλώνει ότι αυτή καθίσταται μέσο, εργαλειοποιείται προκειμένου να αποτυπώσει τις αξίες και τις προτεραιότητες των «σχεδιαστών» της. Το τέκνο φέρεται να ενσωματώνει ένα σύνολο ξένων προθέσεων και ικανοτήτων, οι οποίες «προστίθενται» στον γονιδιακό του εξοπλισμό. Επίσης, καλείται να ενσωματώσει τη γενετική του ενίσχυση και ενδεχομένως να διαχειριστεί τη γνώση ότι αποτέλεσε αντικείμενο γονιδιακής χειραγώγησης από τους γονείς του. Υπογραμμίζεται ακόμη ότι η αυτοκατανόησή⁶⁹

του ως ισότιμου ηθικού αυτουργού και η (μελλοντική) του αυτονομία τίθενται υπό αμφισβήτηση, αφού πριν καν γεννηθεί υφίσταται μια μορφή κηδεμονίας ή «πατεριναλισμού».⁷⁰ Κατά συνέπεια, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, δεν έχει σημασία τόσο το περιεχόμενο της γενετικής ενίσχυσης, όσο η ευρύτερη *στάση* ως προς την αναπαραγωγή.

VII. Συμπεράσματα

Στη συγκεκριμένη μελέτη επιχείρησα να παρουσιάσω ορισμένες βασικές πτυχές της αξιοπρέπειας και της αυτονομίας ως βιοηθικών εννοιών. Αρχικά, τονίστηκε η οικουμενική αναγνώριση της αξιοπρέπειας από διεθνείς οργανισμούς και διακηρύξεις, ταυτόχρονα όμως υπογραμμίστηκε ότι σε επίπεδο περιεχομένου οι διαφωνίες παραμένουν αγεφύρωτες. Επίσης, φάνηκε ότι μπορούμε σε γενικές γραμμές να διακρίνουμε τέσσερα ορόσημα στην ανάπτυξη της αξιοπρέπειας: την επεξεργασία της από τους στωικούς, τη χριστιανική-βιβλική της εκδοχή, την καντιανή αντίληψη και τη μετακαντιανή παράδοση, στην οποία μπορούν να ενταχθούν οι διάφορες συμβάσεις και διακηρύξεις, η περί ιερότητας της ζωής ανάλυση του Dworkin και η θεωρία των ικανοτήτων της Nussbaum. Σε ό,τι αφορά την αυτονομία, προσπάθησα να δείξω πως συνδέεται με τη συγκατάθεση του ενημερωμένου ασθενούς, η εξασφάλιση της οποίας συναντά, όπως είδαμε, σημαντικές δυσκολίες. Τέλος, διέκρινα δύο αντίθετες ερμηνείες της αυτονομίας. Η πρώτη (αυτονομία ως αυτοέκφραση) αποτυπώνεται ξεκάθαρα στη δυναμική των αναπαραγωγικών τεχνολογιών: μέλλοντες γονείς (ή και μοναχικά άτομα) τις αξιοποιούν στο έπακρο, ώστε να ελέγξουν την αναπαραγωγική διαδικασία και να περιορίσουν τον ρόλο της τύχης ή της φύσης σε αυτήν. Καθώς χαράσσουν ξανά αυτά τα όρια, αποδίδουν στην αναπαραγωγική αυτονομία ένα πλούσιο περιεχόμενο και ενισχύουν τη συμβολή των γονέων στην διαμόρφωση της αγέννητης

⁶⁷ O' Neill O. Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική. ό.π.: 109.

⁶⁸ Kant I. Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών. ό.π., 4: 433.

⁶⁹ Habermas J. Το μέλλον της ανθρώπινης φύσης. Πίστη και γνώση. Τοπάλη Μ (μτφρ) Αθήνα, Scripta, 2004: 109.

⁷⁰ Τσινόρεμα Σ. Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης. ό.π.: 246.

ζωής. Η δεύτερη (αυτονομία ως αυτοπεριορισμός) βασίζεται στη φιλοσοφία του Kant και έχει ως αφετηρία μάλλον τα καθήκοντα παρά τα δικαιώματα. Υπογραμμίζει το γεγονός ότι η αναπαραγωγή έχει στο κέντρο της το μελλοντικό τέκνο και αφορά λιγότερο την έκφραση των γονέων, ενώ στο κανονιστικό πεδίο μάλλον προωθεί την «προγεννητική αυτοσυγκράτηση» σε ό,τι αφορά τις πρακτικές θετικής ευγονικής. Αναμφίβολα, το εννοιολογικό πλαίσιο της Βιοηθικής δεν περιορίζεται στην αξιοπρέπεια και την αυτονομία. Όμως πιστεύω ότι η παραπάνω ανάλυση κατέδειξε τους βασικούς άξονες και την έκταση των βιοηθικών προβλημάτων, καθιστώντας το πεδίο της Βιοηθικής κάπως πιο βατό και ίσως ακόμη πιο ελκυστικό.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους δύο ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις εποικοδομητικές επισημάνσεις και προτάσεις τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βασιλόγιαννης ΦΚ. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο: ένα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας νομικής έννοιας. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Τρωιάνου, Τόμος Ι, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2013.
- Βασιλόγιαννης ΦΚ. Αυτοκτονία και ευθανασία: η πρόκληση της καντιανής περιπτώσιολογίας. Διαθέσιμο: <http://users.uoa.gr/~pvassil/Kant&Euthanasia.pdf>
- Γκαουάντε Α. Εμείς οι θνητοί. Τα όρια της ιατρικής και τι έχει πράγματι σημασία όταν το τέλος πλησιάζει. Καλοβυρνάς (μτφρ) Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Α (επιμ) Vita Contemplativa. Βίος Θεωρητικός. Αφιερωματικός Τόμος Εις Τον Καθηγητήν Δημήτριον Ν.

Κούτραν, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006.

- Επίκτητος. Διατριβαί. Χριστοδούλου ΙΣ, Ιωαννίδου ΔΝ. Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2002.
- Κικέρων. De officiis. De legibus.
- Πάγκαλος Μ. Το πρόσωπο των «μη προσώπων». Για το απαραβίαστο των ανθρώπινων όντων. Νέα Εστία 2010, 1836: 198-219.
- Παπαδάκη Λ. Ζητήματα Ηθικής Φιλοσοφίας και Βιοηθικής. Καντιανές Προσεγγίσεις. Αθήνα, Νήσος, 2017.
- Ρωλς Τ. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός. Μαρκέτος Σ (μτφρ) Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.
- Σενέκας. Επιστολή 58.
- Τσινόρομα Σ. Η Βιοηθική και η σύγχρονη κριτική της πράξης. Δευκαλίων 2006, 24/2: 213-250.
- Χάμπερμας Γ, Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄. Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης. Τσιριγκάκης Η (μτφρ) Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2010.
- Χατζής Α. Τα όρια της Ελευθερίας: Ηθικές Εξωτερικότητες, το παράδοξο του Sen και η Προσωπική Αυτονομία. Διαθέσιμο: <http://uoa.academia.edu/ahatzis>
- Dworkin R. Η Επικράτεια της Ζωής: Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία. Βασιλόγιαννης Φ (απόδοση-εισαγωγή) Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδη, 2013.
- Habermas J. Το μέλλον της ανθρώπινης φύσης. Πίστη και γνώση. Τοπάλη Μ (μτφρ) Αθήνα, Scripta, 2004.
- Kant I. Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών. Ανδρουλιδάκης Κ (μετάφραση, σχόλιο, επίμετρο) Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Kant I. Μεταφυσική των Ηθών. Ανδρουλιδάκης Κ (μετάφραση-σημειώσεις-επιλεγόμενα) Αθήνα, Σμίλη, 2003.
- Mill JS. Περί Ελευθερίας. Μπαλής Ν (μτφρ) Αθήνα, Επίκουρος, 1983.
- Ο' Neill O. Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική. Δρίτσας Θ (μτφρ) Αθήνα, Εκδόσεις Αρσενίδη, 2011.

Ξενόγλωσση

- Andorno R. Human Dignity and Human Rights as a Common Ground for Global Bioethics. *Journal of Medicine and Philosophy* 2009, 34: 223-240.
- Anscombe GEM. *Human life, Action and Ethics*. Exeter, Imprint Academic, 2011.
- Debes R (ed) *Dignity. A History*. Oxford, Oxford University Press, 2017.
- Düwell M. *Bioethics: Methods, theories, domains*. London, New York, Routledge, 2013.
- Dworkin R. *Sovereign Virtue: The theory and practise of equality*. Massachusetts, London, Harvard University Press, 2002.
- Habermas J. The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights. *Metaphilosophy* 2010, 41.4: 464-480.
- Harris J. Organ procurement: dead interests, living needs. *Journal of Medical Ethics* 2003, 29: 130-134.
- Harris J. *Clones, Genes, and Immortality. Ethics and the Genetic Revolution*. New York, Oxford University Press, 1998.
- Harris J, Holm S (eds) *The Future of Human Reproduction: Ethics, Choice, and Regulation*. Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Holland S (ed) *Arguing About Bioethics*. London, New York, Routledge, 2012.
- Joerden J, Hilgendorf E, Petrillo N, Thiele F (eds) *Menschewürde und moderne Medizintechnik*. Baden-Baden, Nomos Verlag, 2011.
- Lanigan BT (ed) *Human Dignity and Bioethics*. New York, Nova Science Publishers, 2008.
- Sourlas P. Human Dignity and the Constitution. *Jurisprudence* 2016, 7.1: 30-46.
- Tsinorema S. The Principle of Autonomy and the Ethics of Advance Directives. *Synthesis Philosophica* 2015, 59: 73-88.
- UNESCO (ed) *Human Rights. Comments and Interpretations. A Symposium edited by UNESCO with an Introduction by Jacques Maritain*. Paris, UNESCO, 1948: II. Διαθέσιμο: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001550/155042eb.pdf>
- Watson M, Lucas C, Hoy A, Wells J (eds) *Oxford Handbook of Palliative Care*. Oxford, Oxford University Press, 2009².